Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 10 | June 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

आधुनिक भारतातील समाज सुधारणा चळवळीत पंडिता रमाबाई यांचे योगदान

हरी नारायण जमाले[१] , सुनिता संतोष बोर्डे-खडसे [२]

[१]चिश्तिया महाविद्यालय, खुलताबाद.
[२]श्रीमती सी. बी. शाह महिला महाविद्यालय, सांगली .

प्रस्तावना :

आधुनिक भारतीय समाज सुधारणा चळवळीमध्ये अनेक थोर स्त्री-पुरूष समाजसुधारकांनी मोलाचे योगदान दिलेले आहे. त्यामध्ये महात्मा जोतीबा फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बी. आर. आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, पंडिता रमाबाई इ. चा नामोल्लेख करता येतो. आधुनिक भारतातील या समाज सुधारकांमधील एक अग्रगण्य स्त्री समाज सुधारक म्हणजे पंडिता रमाबाई या होय. पंडिता रमाबाई यांचे समाज सुधारणा कार्य व तत्कालीन कर्मठ धर्मव्यवस्थेला आव्हान देत त्यांनी केलेला ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार या बाबी पंडिता रमाबाई यांच्या व्यक्तीमत्वातील बंडखोरीचे प्रतिक ठरतात. प्रचंड सामाजिक विरोधाला न जुमानता त्यांनी स्त्रियांच्या उध्दारासाठी केलेले कार्य खरोखरच स्तुतीपात्र ठरते. सदर शोध निबंधामध्ये पंडिता रमाबाई यांचे आधुनिक भारतातील समाजसुधारणा चळवळीतील योगदान अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

अल्पपरिचय :-

पंडिता रमाबाई यांचा जन्म इ. स. १८५८ साली झाला त्यांचे वडील अनंतशास्त्री डोंगरे हे संस्कृतचे प्रसिध्द विव्दान होते. त्यांनी अतिशय प्रतिकूल परिस्थिती असतानाही आपली मुलगी रमा हिला स्वत: संस्कृतचे प्रभावी शिक्षण दिले. वयाच्या पंधराव्या वर्षापर्यंत रमाबाईंना भागवताचे अठराशे श्लोक तोंडपाठ होते.[१] आई वडीलांच्या मृत्यूनंतर त्या आपल्या बंधूसह ६ ऑगस्ट १८७८ रोजी कलकत्यास आल्या. तेथे त्यांचे अभूतपूर्व स्वागत झाले. बंगाली स्त्रियांनी आनंद मोहन बसू यांच्या नेतृत्वा[illegible]ाली एक सभा भरवून त्यात रमाबाईंना एक मानपत्र अर्पण केले ते म्हणजे 'पंडिता' होय.[२] इ. स. १८८० मध्ये बिपिन बिहारी दास यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. या आंतरजातीय प्रेमविवाहामुळे सनातनी समाजने त्यांना प्रचंड त्रास दिला मात्र तरीही त्या डगमगल्या नाहीत. वर्षाच्या आतच त्यांना एक कंन्या झाली तिचे नाव मनोरमा असे ठेवले. लग्नानंतर अवघ्या एकोणीस महिन्यांनी त्यांचे पती बिपीन दास यांचा आकस्मि[illegible] मृत्यू झाला. तेव्हापासून पंडिता रमाबाई यांनी स्वत:ला पूर्णपणे स्त्रीउध्दाराच्या कार्यात झो[illegible]-न दिले.

१) आर्य महिला मंडळाची स्थापना :-

पतीचे निधन झालेले, जवळ लहान मुलगी, आर्थिक विपन्नावस्था आंतरजातीय विवाहामुळे सर्व समाज, नाती-गोती तुटलेली अशा विमनस्क अवस्थेत काय करावे हेच रमाबाईना सूचत नव्हते. याच वेळी न्यायमूर्ती रानडे, भांडारकर या महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

मंडळींनी रमाबाईंना महाराष्ट्रात येण्याचे निमंत्रण दिले. त्याचा स्वीकार करून इ. स. १८८२ मध्ये रमाबाई पुण्यात आल्या तेथेच त्यांनी १ मे १८८२ रोजी आर्य महिला समाजाची स्थापना केली.[३] रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिटकर, रखमाबाई राऊतांची आई या स्त्रियांची या कामी मदत घेतली. संपूर्ण भारतातील स्त्रियांवर जातीतील अंध परंपरामुळे जे अत्याचार होतात त्यातून त्यांची सुटका करणे व स्त्रियांची उन्नती करणे ही आर्य महिला समाजाची उद्दिष्ट होती. त्यास अनुसरून त्यांनी ठिकठिकाणी स्त्रीसुधारणेच्या आवश्यकतेवर व्याख्याने देण्यास सुरूवात केली. स्त्रियांना शिक्षणातून आत्मसन्मान देण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये दौरा काढून सोलापूर, बार्शी, पंढरपूर, नगर, ठाणे इ. ठिकाणी आर्य महिला समाजाच्या शाखा सुरू केल्या.

२) पंडिता रमाबाईंचे इंग्लंडमधील वास्तव्य :-

त्यावेळी भारतात स्त्रियांना वैद्यकीय शिक्षण फक्त मद्रास येथेच उपलब्ध होते मात्र तेथील वैद्यकीय शिक्षणक्रम अपुराच होता. त्यामुळे वैद्यकीय शिक्षणासाठी त्यांनी इंग्लंडला जाण्याचे ठरविले. पुण्यातील पंचहौद मिशनमधील नन्सच्या परीचयातून त्यांना इंग्लंडला जाण्याची संधी मिळाली. आपला प्रवासखर्च भागविण्यासाठी त्यांनी स्त्रीधर्मनिति हे पुस्तक लिहीले पुढे त्यांनी माजा इंग्लडचा प्रवास हे पुस्तकही लिहीले.[४] रमाबाई इंग्लंडमध्ये अडीच-तीन वर्ष राहिल्या मात्र बालपणीच्या उघड्यावरील वास्तव्यामुळे त्यांची श्रवणशक्ती कमी झाल्याने त्यांना वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण करता आले नाही. इंग्लंडमधील वास्तव्यात भारतात परतल्या नंतर काय करायचे हे ध्येय त्यांच्या मनात स्वच्छ होत गेले.

३) पंडिता रमाबाईंचे धर्मांतर :-

स्त्री उद्धाराचे कार्य करत असतानाच रमाबाई आत्मशोधासाठी धर्मचिकित्साही करतच होत्या ख्रिश्चन धर्मा□डे त्यांचा ओढा दिवसेंदिवस वाढतच होता. मनाला समाधान देणारा, परमसत्याच्या शोधात साथ देणारा धर्म त्यांना ख्रिश्चन धर्मात सापडला. इंग्लंडमधील पतिताश्रमामध्ये त्यांना ख्रिश्चन धर्मांच्या कार्याचा, विचाराचा व शिकवणूकीचा साक्षात्कार झाला व त्यांनी ख्रिश्चन धर्मांचा स्वीकार □ला.[५] त्यांच्या धर्मांतरामुळे भारतात हिंदू धर्म मार्तंडांनी त्यांच्यावर प्रचंड टीका केली. त्यांनी ख्रिस्ती धर्मांचा स्वीकार केला असला तरी धर्मांतील अंध परंपरा डोळे झाकून मानन्यास मात्र विरोधच केला.

४) पंडिता रमाबाईंच्या अमेरिका प्रवास :-

अमेरिकेतील फिलाडेल्फिया येथील स्त्री-वैद्यक महाविद्यालयाच्या प्राचार्या रैचेल बॉलेड यांचे रमाबाईंना निमंत्रण देणारे पत्र आले. तेथे आनंदीबाई जोशी यांचे पदवीदान समारंभ होता. आपल्या मुलीला मानलेल्या आईजवळ मिशनमध्ये ठेऊन १८८६ मध्ये त्या अमेरिकेत गेल्या. त्यांच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्वाची छाप अमेरिकन लोकांवर पडली. तेथे त्यांनी भारतीय विधवा महिलांची शोषनीय स्थिती मांडणारी अनेक व्याख्याने दिली. त्यामुळे प्रभावीत झालेल्या लोकांनी रमाबाई असोसिएशनची स्थापना (१३ सप्टेंबर १८८७) □रून रमाबाईना आर्थिक मदत दिली.[६] The High Caste Hindu Woman हे पुस्तक त्यांनी लिहीले. स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये एक कोर्स केला व बालशिक्षणाच्या 'फ्रोबेल' पद्धतीचाही अभ्यास केला. अनेक शिक्षण संस्थाना भेटी देऊन त्यांच्या कार्यप्रणाली विषयी माहिती जाणून घेतली. अशी संपूर्ण आर्थिक व बौद्धिक तयारी करून इ. स. १८८९ मध्ये रमाबाई भारतात परतल्या.

५) शारदा सदनची स्थापना :-

मुंबई येथे ११ मार्च १८८९ रोजी त्यांनी शारदासदनची स्थापना केली. विधवांसाठी सुरू झालेल्या या शाळेतील विद्यार्थिनी आनंदीबाई जोशी हिच पुढे बाया कर्वे म्हणजे महर्षी कर्वेची पत्नी बनली. शारदा सदनमध्ये विधवांना वाचन, लेखन, गणित, इतिहास, भूगोल, विणकाम, भरतकाम देऊन स्वावलंबी बनविण्याकडे शारदासदनचा कल होता. लवकरच त्यांनी शारदासदनचे पुण्याला स्थलांतर □ले. स्त्रियांना घराच्या बाहेर पडून धीटपणे पुरूष सामुदायात वावरण्याची सवय लावणे, बाहेरच्या जगाचा परीचय घडवून देणे, त्यांच्यात आत्मविश्वास व व्यापक दृष्टी निर्माण करणे, असे कार्य रमाबाईंनी केले.[७] शारदासदनात विधवांना मिळणारे प्रेम, आपुलकी व मोकळेपणा फार मोलाचा होता. रमाबाईंच्या प्रेमळ सहवासामुळे मुली त्यांच्याकडे व प्रार्थनेकडे ओढल्या जाऊ लागल्या. एक दोघींनी हट्टाने

ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला मात्र त्यामुळे शारदा सदनवर धर्मांतराचा ठपका लागला. त्यामुळे हळूहळू रानडे, आगरकर यासारख्या सुधार□ां-नी शारदासदनच्या कार्यापासून अल्पित राहणे पसंत केले. शारदासदनावरील धर्मांतराच्या आरोपामुळे लोकांनी सदनातील मुली काढून घेतल्या. उरलेल्या थोड्याशा विद्यार्थीनींसह रमाबाईंनी दुष्काळग्रस्त स्त्रियांची देखभाल करण्यास सुरूवात केली. या स्त्रिया त्यांनी मध्यप्रदेश, गुजरात अशा दुष्काळग्रस्त भागातून आणल्या होत्या.

६) मुक्तिसदनाची स्थापना :-

याच काळात पुण्यात प्लेगची साथ सुरू झाल्याने बाहेरून रूग्णांना पुण्यात आणण्यास सरकारने बंदी घातल्यामुळे रमाबाईंनी पुण्यापासून ३५ मैल दूर असलेल्या केडगाव येथे या परप्रांतीय रूग्न स्त्रियांना नेले. केडगावच्या १०० एकराच्या माळरानावर त्यांनी मुक्तीसदन ची स्थापना केली. पुढे पुणे-कडेगाव अशी धावपळ नको म्हणून त्यांनी पुण्याचे शारदासदन कडेगावला आणले. ३०० अनाथ बायकांसह इथला आश्रम फुलवला. आश्रमातील फले, भाज्या विकणे, हिशेब ठेवणे असे कामे तेथील मुली करू ला□ल्या. मुलीं-ना आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण करण्यावर त्यांचा भर होता. त्यासाठी सर्वप्रथम छापखाना सुरू केला. हातमाग, शेती, बुरूडकाम, विणकाम, धोबीकाम असे विविध कामे मुली करू लागल्या. तेल काढणे, टोप्या, बटणे करणे, लेस विणणे, दोऱ्या वळणे, कल्हई करणे, भांड्यावर नावे घालणे अशी गरजेची सर्वच काम आश्रमातील स्त्रिया करत. १० मे १९१० च्या मुक्ती-प्रेअरबेलच्या अंकामध्ये ॲनी स्कॉट लिहीतात “मधमाशा जशा जराही आळस न करता एकजुटीने मध गोळा करत असतात तशी इथे सतत काम करणारी माणसे दिसतात.” रमाबाई सरकारी ऑर्डर घेऊन मुलींनी तयार केलेला माल पुरवित असत. कुटीरउद्याग व स्त्री-उद्योजकतेतून स्त्रीची स्वयंपूर्णता मिळवू पाहणाऱ्या रमाबाई किती कल्पक व दूरदृष्टीच्या होत्या हेच यावरून दिसून येते. “पुरूषांशिवाय आपण सन्मानाचे जगू शकतो, असा आत्मविश्वास आला की पुरूषांचे वर्चस्व आपोआप कमी होते.” [८] हे रमाबाईंचे म्हणणे मिशनमधील मुली आपोआपच अनुभवत गेल्या.

७) कृपासदनाची स्थापना :-

दुर्वतनामुळे निंद्य ठरलेल्या पतीत स्त्रियांना तत्कालीन समाजात कोणतेच स्थान नव्हते. त्यांना कोणत्याही आश्रमात, अनाथलयात जागा मिळत नसे. अशा पतीत स्त्रियांना प्रेमाने वागवून त्यांना योग्य मार्गावर आणण्यासाठी पंडिता रमाबाई यांनी कृपासदनची स्थापना केली व समाजाने टाकून दिलेल्या या स्त्रियांना त्यांनी या सदनामध्ये सन्मानाचे व प्रेमाचे जीव-न दिले. [९]

८) प्रीतीसदनची स्थाप-ना :-

समाजात सर्वसामान्य स्त्रियांची त्या कालखंडात जी दुरावस्था होती त्याचा विचार करता लंगड्या, लुळ्या, मुक्या, बहिऱ्या अशा स्त्रियांची काय स्थिती असेल याचा विचारही करता येत नाही. अशा म्हाताऱ्या, दुबळ्या स्त्रियांसाठी पंडिता रमाबाई यांनी प्रीतीसदन सुरू □ले.

९) बार्तमी सदर व सदानंद सदनची स्थापना :-

रमाबाईंनी अंध मुलांसाठी बार्तमी सदन व अनाथ मुलांसाठी सदर सुरू केले.[१०] बार्तमी सदनमधील अंधासाठी त्यांनी ब्रेल लिपीतील पुस्तके आणली. इतकेच नव्हे आपली कन्या मनोरमा हिला अंधांच्या शिक्षणाचा अभ्यासक्रम शिकण्याची प्रेरणा दिली. बार्तमी सदनमध्ये अंधाना शिक्षणाबरोबर स्वेटर विणणे, वेताच्या खुर्च्या विणणे, केळीच्या सोपाटाच्या टोपल्या तयार करणे, वाकांच्या दोऱ्या वळणे इ. व्यवसाय शिकविले जात. खऱ्या अर्थाने भारतातील अंधांची ‘बार्तमीसदन’ हीच पहिली शाळा होती.

१०) पंडिता रमाबाईंचे राजकीय □ार्य :-

‘स्त्रियांनी राजकारणात भाग घेण्याची योग्य वेळ अद्याप आलेली नाही.’ असा विचार रूढ असणाऱ्या कालखंडामध्ये पंडिता रमाबाईंनी १८८९ च्या राष्ट्रीय कॉं□सच्या मुंबईतील सभेत सहभाग घेतला हे त्यांच्या अतुल धाडसाचेच उदाहरण आहे. त्या स्वतः तर

सभेला गेल्याच सोबत प्रचंड प्रयत्नाने तयार झालेल्या सात आठ स्त्रियांनाही घेऊन गेल्या. ह्याच वर्षी मुंबईत भरलेल्या सामाजिक परीषदेमध्येही त्यांनी विधवा केशवपनासंबंधीच्या ठरावाला आवेशपूर्ण अनुमोदन दिले. १८९१ मध्ये त्यांनी संमतीवयाच्या बिलास स्त्रियांचा पाठींबा व्यक्त करण्यासाठी एक सभा भरविली होती.

सारांश :-

रमाबाईंच्या जीवनात स्त्रीसुधारणेचा प्रचंड व्याप तर होताच त्याच्या जोडीला समाजातील कर्मठ लोकांचा सातत्याने विरोध व त्यातून होणारा मनस्तापही होता. मात्र स्त्री सुधारणांचा हा एकहाती उभा केलेला डोलारा सांभाळताना त्यांनी साहित्य निर्मितीमध्ये महत्वाचे कार्य केले. त्यांनी लिहिलेल्या प्रमुख ग्रंथामध्ये स्त्रीधर्मनिती, 'High Cast Hindu Woman' हा उच्च जातीय स्त्रियांची दुर्दशा स्पष्ट □र□ारा □ंथ, त्यांचे आत्मचरित्र 'द टेस्टीमनी', युनायटेड स्टेटसची लोकस्थिती यांचा समावेश होतो. त्यांनी 'मुक्ती-प्रेअर बेल' हे त्रैमासिक सुरू केले होते. त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या वर्षांमध्ये त्यांनी बायबलचे मराठीत भाषांतर केले, त्यांच्या आयुष्यातील हे फार मोठे कार्य समजले जाते.

रमाबाईंच्या व्यक्तिमत्वावर साधी नजर टाकली तरी आजही थक्क व्हायला होते. तत्कालीन समाजाच्या पार्श्वभूमीवर रमाबाईंचे जीवन खरोखरच फार आव्हानात्मक होते. पंडिता स्त्री, स्वयंपूर्ण स्त्री, सन्मानाने जगणारी विधवा, पुरूष समुदायात सहजपणे वावरणारी निर्भर स्त्री, एकटीने जगभर प्रवास करणारी स्त्री, संस्था समर्थपणे चालवणारी स्त्री, राजकारणात रस घेणारी स्त्री अशी आधुनिक स्वतंत्र स्त्रीचे अनेक रूपे रमाबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये सामावलेली होती अशा या थोर स्त्रीचे इ. स. १९२२ मध्ये निधन झाले. त्यांनी जीवनभर जपलेला स्त्रीत्वाचा स्वाभिमान त्यांच्या मागेही त्याच्या आश्रमातील मुलींना कायम ठेवला. छापखान्यात काम करणाऱ्या मुलींनी त्यांची शवपेटीका आपल्या खांद्यावर वाहून कबरस्थानात नेली होती. तत्कालीन समाजात ही घटना खरोखरच क्रांतीकारीच मानवी लागेल.

संदर्भ सूची

१. *जोगळेकर मृणालिनी, स्त्री अस्मितेचा अविष्कार : पंडिता रमाबाई, भाग – १, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, १९९१, पृ. १४.*
२. *पूर्वोक्त*
३. *पूर्वोक्त*
४. *भागवत विद्युत, स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पूणे, २००४.*
५. *पूर्वोक्त*
६. *जोगळेकर मृणालिनी, स्त्री अस्मितेचा अविष्कार, पंडिता रमाबाई भाग-१, १९९१ पृ. २१.*
७. *भागत विद्युत, परदेशी प्रतिमा, (संपा.) अब्राम्हणी स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या दिशेने, स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे १९९८, पृ. ४३.*
८. *बोर्डे खडसे, सुनिता, ऐतिहासिक परीप्रेक्ष्यातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन्स, पुणे २०१०, पृ. ६३.*
९. *पुर्वोक्त*